

TÜRK-İSLAM DÜŞÜNCESİNİN SİYASAL TEMSİLİ: GELENEK, SAĞ SİYASET VE GÜNCEL YÖNELİMLER**Muhammet ERTOY¹****Öz**

Türk-İslam düşüncesi, din-devlet özdeşliğine dayalı geleneğin kurucu unsurudur ve bu niteliğini yaşanan çeşitli siyasal, ekonomik ve toplumsal krizlere rağmen sürdürebilmiştir. Modernleşme döneminde geleneksel egemenlik ve mülkiyet sisteminde yaşanan değişimler de onu bu işlevinden alıkoyamamıştır. Türk-İslam düşüncesi modernleşme döneminde de mülkün ve nizamın korunmasına ve yeniden inşasına yönelik reformlara düşünsel kaynak ve meşruiyet sağlamaya devam etmiştir. Bu makalede belli bir din anlayışı ile bazı siyasal kabullerin bütünleşmesi şeklinde tanımlayabileceğimiz Türk-İslam düşüncesinin tarihsel sürekliliği ve toplumsal bütünlüğü temin üzere geliştirdiği araçlar ele alınmaktadır. Bu düşünsel ve pratik araçların siyasal söylem ve eylemleri etkileme ve dönüştürme kapasitesi sağ siyaset bağlamında gündeme getirilmektedir. Türk-İslam düşüncesinin kurucu unsurlarının birer düşünsel kaynak ve meşruiyet aracı olarak sağ söylemler ve politik programlarca temsil ediliyor oluşu, konunun bu çerçevede tartışılmasına imkân tanımaktadır. Konunun bu makalede yapılmaya çalışıldığı gibi tarihsel bir bağlamda ve din-toplumsal değişme münasebeti çerçevesinde değerlendirilmesi önemlidir. Böyle bir bakış açısı hem mevcut siyasal süreçlerin doğru anlaşılmasına hem de güncelin sınırlarını aşan bir fikrî çabaya zemin teşkil edebilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Din, Sosyoloji, Sağ Siyaset, Türk-İslam Düşüncesi, Muhafazakârlık*

POLITICAL REPRESENTATION OF TURKISH-ISLAMIC THOUGHT: RIGHT POLITICS, TRADITION AND CURRENT ORIENTATIONS**Abstract**

Turkish-Islamic thought is the founding element of the Turkish-Islamic thought is the founding element of the tradition based on the identity of religion and state and has maintained this character despite various political, economic and social crises. Changes in traditional sovereignty and property regime during the modernization period did not keep Turkish-Islamic thought from this function of providing legitimacy. In the modernization era, it continued to provide

¹ İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Sosyoloji Bölümü, mhertoy@yahoo.com ORCID: 0000-0002-1482-1841

intellectual resources and legitimacy to reforms for the preservation and restructuring of governance and order. In this article, the historical continuity of the Turkish-Islamic thought, which we can be defined as an integration of a certain understanding of religion and some political assumptions, and its means that developed for ensuring this continuity and social integrity are being examined. The capacity of these intellectual and practical tools to influence and transform political discourses and actions can be analyzed in the context of right politics. Because these constituent elements of the Turkish-Islamic thought are represented by right-wing discourses and political programs as a means of intellectual resource and legitimacy. This perspective will both serve as a basis for an accurate understanding of current political processes and an intellectual effort that exceeds the current boundaries.

Keywords: Religion, Sociology, Right Politics, Turkish-Islamic Thought, Conservatism

Giriş

Türkiye’de sağ; düşünsel kaynakları, tarihi, tarif ve temsil ettiği kitle bakımından çoğu zaman sahiplenilmek istenmeyen bir etiket gibi görülmüş ve gösterilmiştir. Milliyetçi, muhafazakâr, mukaddesatçı, İslamcı veya demokrat olmak iyi ve arzulanan bir durumdur. Sağcılık ise kaba gelenekselcilik, taşralılık, kurnazlık, çıkarıcılık ve son tahlilde siyasal düşünüş ve davranış niteliğinden yoksunluktur. Bu algının oluşmasında kendilerini solcu diye adlandıranlar kadar İslamcı, milliyetçi veya muhafazakâr olarak tanımlayanların da payı vardır. Aslında aynı düşünsel kaynaklar ve toplumsal/siyasal temsil biçimleri, sağın tarihsel bir süreklilik ve bütünlük inşa edebilmiş temel bir fikriyatın siyasetteki karşılığı şeklinde okunabilmesine de imkân vermektedir

Sağ, ekonomiyi ve sınıfı önceleyen solun aksine kimlik meselesiyle ve dolayısıyla dinle, kültürle ve tarihle ilgili olmak bakımından milleti ve cemiyetin bütünü/bütünlüğünü merkeze alır. Sağ siyasette devlete yahut merkezî bir otoriteye verilen önem ve gösterilen ihtimam esasen toplumsal uyum ve bütünleşmenin ancak onunla mümkün olacağına dair inançtan ve (geleneksel) düzenin korunmasına yönelik hassasiyetten kaynaklanır. Dini ve kültürel değerleri de ihtiva eden söz konusu inanç, sağın muhafazakârlık ve gelenekle bağının da esasını teşkil eder. Geleneği “şimdideki geçmiş, temsilcileri ve koruyucuları olan bir şey ve

yeniden hayata geçirmeye/yasalaştırmaya kılavuzluk eden model” olarak tanımlayan Shils (2003: 129) bu inanca göndermede bulunur. R. Nisbet (1997: 111-116) de muhafazakârlığı toplumsala verilen öncelik ve dolayısıyla düzen, işlevsel uyum ve bütünleşme adına dine, geleneğe, kurumlara ve hiyerarşiye gösterilen özenle resmeder.

Türkiye’de sağ, Batı’daki benzerleri ile düşünsel kaynakları ve politik öncelikleri bakımından birtakım çelişkiler barındırmasının yanı sıra, ılımlısı, aşırısı, muhafazakâr olanı, liberali ile karmaşık bir tablo sunar. Bu tablonun oluşmasında soyut düzeyde atıfta bulunulan geçmişin, millî ve manevî değerlerin ne olduğu, nasıl anlaşıldığı ve temsil edildiğine dair yaklaşım farklılıklarının azımsanamayacak bir payı vardır. Bu yaklaşım farklılıklarının somutlaştığı din, eğitim ve kültür politikalarına, kısaca politik tercihlere odaklanıldığında ise manzara daha da içinden çıkılmaz bir hal almaktadır. Bu karmaşanın oluşmasında özellikle son otuz kırk yıllık süreçte siyasal düşünüş ve tavır alışlar konusunda tanımlama ve tasnif ayrıcalığını kültürel bir imtiyaz olarak ellerinde bulundurduklarını varsayan bazı sol eğilimlerin de payı büyüktür.

Türk sağının meşhur tasnifte ele alındığı biçimiyle milliyetçilik, muhafazakârlık ve İslâmcılık halleri üzerinde durmak, bu haller arasındaki geçişkenliği resmetmek ve her üçünü de bugüne ait olmadığı düşünülen bir özün/aslın farklı tezahürleri gibi okumak mümkündür (Bora, 2003). Bu “niyette” olan birisi için sağın hallerinin yeterince izah ve istismar malzemesi sunduğu açıktır. Muhafazakârlığın kendi tanımları, tarihi ve tasnifi gereği yamalı bohça görüntüsü arz ettiği de doğrudur. Bu görüntünün ortaya çıkmasında muhafazakârlığın dine, geleneğe yahut kurumsal hafızaya dayanarak geliştirdiği “muhalefet”in; aydınlanma aklına, moderniteye ve tarihsel ilerlemeye yönelik tepkiselliğinin ve demokrasi ve/veya liberalizmle öncekileri tevil etmek için sergilediği çabanın payından söz edilebilir (İrem, 2003; Ögün, 2003; Özipek, 2011). Ancak, insanın ve toplumun “doğasına” yönelik farklı bir duruş ve düşünüş biçimini temsil eden ve bu tasavvuru tarihten ve gelenekten üreten -bu üretim kaçınılmaz olarak modernitenin koşulladığı bir güncellemeyi ihtiva eder- muhafazakârlığın da, zamanda geriye doğru yolculuk olarak değil, tıpkı diğerleri (sosyalizm, liberalizm) gibi kanlı canlı insanların tasavvuru olarak değerlendirilmesi icap eder (Özipek, 2011: 23-24). Kaldı ki, “mazide bir cennet arayışı” ve nostalji ile (Bora ve Onaran, 2003) gelecekte bir cennet tasavvuru (ütopya) arasında insanın ve toplumun doğası bağlamında belirgin bir niteliksel fark yoktur.

Sağın diğer iki hali açısından da benzer bir durum söz konusudur. Din ve dolayısıyla her tür dinsel inanış, düşünce ve kurumsallaşma biçimi, klasik sekülerleşme tezinin bir dönem revaçta olması dolayısıyla savunma hattına çekilmiş bulunmaktaydı. Ancak, “dinsel izahlar ve meşrulaştırmaların yaygınlığını ve etkinliğini çeşitli formlarda sürdürdüğü kısa zamanda fark edilmesiyle dine yöneltilen eleştiriler zayıfladı ve din savunma mevziinden çıkarak toplumsal hayatta anlam, düzen ve meşruiyet kaynağı olarak rolünü oynamaya devam etti. Zira gelenek ve kurumsallaşma bağlamında dinin meşrulaştırıcı işlevi, toplumsal düzenin ve kurumların kâinatın temel düzenin bir parçası, ontolojik birer olgu şeklinde sunulması sebebiyle hem meşruiyetin temininde hem de sürdürülmesinde iki yönlü bir etki meydana getirmektedir. (Berger, 2000: 38-40, 75-80). Dinin bir taraftan fundamentalist hareketler ve milliyetçi söylemler diğer taraftan da yeni dini hareketler eşliğinde beklenmeyen “dönüşü” (Kirman, 2008; Hadden, 2002), sağa yöneltilen eleştirilerin dozunu da etkilemiştir. Milletın ve milliyetçiliğın ya etnisite örneğinde olduğu gibi bir özdeşlik çerçevesinde ele alınıyor olması ya da din, dil ve kültür gibi bir veya birkaç “nesnel” kategoriyle tanımlanması veya bunlara indirgenmesi de onu bir hayli savunmasız kılmaktadır (Hobsbawm, 1993). Tıpkı muhafazakârlıkta olduğu gibi milliyetçiliğın de Kemalist olanından liberaline kadar (Yıldız, 2002; Coşar, 2003) her ‘tür’ünün reaksiyonerlikle, ilkelikle, pragmatizmle ve popülizmle resmedildiği bir kültürel vasat söz konusudur. Bu vasatın oluşmasına milliyetçiliğın kültürel duyarlılığı temel alan bir egemenlik biçimi; dine, dile ve geleneğe atıfta bulunan bir siyasal bilinç yahut devletin toplum üzerinde uyguladığı dünya görüşlerinden biri (Giddens, 2005) olarak okunamaması yol açmıştır.

Yukarıda ana hatlarıyla sunulan tablo içerisinde bu yazının amacı, Türk-İslâm düşüncesinin sağda temsiline çelişki, açmaz veya kırılmaları değil süreklilik ve bütünlüğü esas alan bir açıdan bakmaktır. Bu maksatla Türk-İslâm düşüncesinin dinsel, tarihsel ve kültürel kaynaklarına söz konusu sürekliliği inşa eden bazı temel motifler bağlamında değinilmektedir. Yazıda, tarihsel süreklilik ve toplumsal çoğunluğa dayanma bakımından sağ siyasetin en bariz vasfının düzen ve istikrar talebi olduğu ve bu talebin kendini geleneğın yani toplumsal/tarihsel tecrübenin somutlaştığı kurumlarda ve kültürde gösterdiği düşüncesi temel alınmaktadır. Bu temelde, Türk-İslâm düşüncesinin sağ siyasette hem bir düşünsel kaynak hem de meşruiyet aracı olarak nasıl kullanıldığına dair bazı

varsayımlar dile getirilecektir. Türk-İslam düşüncesinin çeşitli formlar içerisinde sağda temsiline, yaşanan düşünsel ve toplumsal sorunlara günün talep ve beklentileriyle uyumlu ve aynı zamanda geleneği de yaşatmayı mümkün kılacak bir zihniyet inşası çabası eşlik etmiştir. Bu fikriyatta söz konusu geleneğin başat öğeleri İslâm ve onunla özdeşleşmiş Türk deneyimi olmuştur.

1. Türk-İslam Düşüncesinin Siyasal Niteliği

Türk-İslâm düşüncesinin bir devlet ve toplum tasarımının bulunduğu ve bunun bazen fikri planda bazen de günün koşulları muvacehesinde yenilenerek/güncellenerek süreklilik kazandığı söylenebilir. Toplumsal düzen ve istikrar arayışı bağlamında somut tarihsel, toplumsal ve kurumsal nitelikler kazanan bu tasavvurun iki temel bileşeni vardır. Bunlardan ilki, hem ‘inancın’ (akaid) hem de toplumsal tasavvurun temelinde yer alan Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat anlayışı, diğeri ise bu anlayışın siyasal temsilini ihtiva eden “devlet-i ebed müddet” düşüncesidir. Bu formülasyonda bir “varlık” stratejisi ile bir “oluş”un izlerini görmek mümkündür. Varlığı kadim Türk töresi, oluşu ise Türklerin İslâm’a girişi şeklinde ifade etmek mümkündür. Nitekim Türklerdeki cihan hâkimiyeti mefkûresi ile İslâm’ın cihad öğretisinin bütünleşerek gaza (modern dönemde “dava”) idealini meydana getirmiş olması bu stratejinin bir görünümüdür (Turan, 2003: 23,194). Sağ siyaset, milliyetçi ve muhafazakâr tonları ile bu iki kurucu ögenin din ve devlet (din ü devlet) bağlamında toplumsal ve siyasal temsilcisi ve söz konusu süreklilik ve bütünlüğün taşıyıcısı olma iddiasındadır.

Türk-İslam düşüncesinin, modern ideolojiler içerisinde çeşitli yanları ile temsil edilmiş biçimi paranteze alındığında, güçlü bir merkezî devlet yapısı ve bunun sosyal ve kültürel yaşamdaki belirleyici konumu ile görünürlük kazandığı söylenebilir. Mülkün ve âlemin nizamı düsturu, Selçuklu ve Osmanlı çağlarında hem Türk-İslâm düşüncesinin olgunlaşmasında hem de güçlü bir ‘merkez’in inşasında rol oynamıştır (Turan, 2003: 241-242). Shils’in (2002) meşhur tasviriyle, değerler ve inançların yanında kurumsallığı ve bütün toplumsal eylem alanını temsil eden bu merkezin başat ögesi devlettir. Akideyle bütünleşik bu merkezî devlet yapısının kendisinden bağımsız bir siyasal alana veya kamuoyuna imkân vermediği ve görece siyasal merkezden özerklik arz eden yapıların da inanç ve egemenlik gibi temel meselelerde farklı bir yaklaşıma, programa sahip ol(a)madıkları görülmektedir. Hatta denilebilir ki Tanzimat reformları ve sonrasındaki döneme kadar iktidara yönelik

farklı talep ve beklentilerin açıkça dillendirildiği örnekler ve çoğulluk arz eden çatışma alanlarından söz edilemez. Patrimonyal bürokrasiye dayalı bu mülk-devlet anlayışı, gerek siyasal gerekse ekonomik anlamda mülkte ortaklığa izin vermemiştir (Yıldırım, 2017:122).

Türk-İslâm düşüncesi merkeze hâkim olan bu anlayışla birlikte farklı dinlere, İslâm içerisinde gelişen çeşitli dinî anlayış ve yaşayış biçimlerine açtığı alan (hukuken tanıma ve özerklik) ve gösterdiği müsamaha (gündelik yaşam) ile kendine özgü bir çoğulculuğu da inşa edebilmiştir. Bu inşa, İslâm fıkhnının, Türk töresinin ve kanun vaz'ının adaletin ve maslahatın gözetimi, mülkün ve nizamın korunması temelinde gerçekleşmiştir. Ahîlik ve lonca teşkilatının yanında vakıf sistemi ile ekonomik ve toplumsal faaliyetler sahasında sağlanan özerklik ve yumuşak denetim, tarihsel sürekliliğin oluşmasında önemli katkılar sunmuştur (Turan, 2003: 248-251; 259-263). Marjinal sufi gruplar hariç, tasavvufun neredeyse bütün unsurlarıyla dahil olduğu bu “gelenek” Erol Güngör’ün tespitiyle (2005: 34-37) on birinci yüzyıldan itibaren kurumsal hafızasını ve rasyonel doktrinini medrese aracılığıyla oluşturmuştur.

Türk-İslâm düşüncesinin siyasal karakterinin oluşmasına *ulema* hem ürettiği bilgi hem de bürokratik temsil mekanizmalarında elde ettiği etkinlikle katkıda bulunmuştur. Siyasal temsil bağlamında medresenin yanında sivil ve askeri bürokrasinin konumu da vurgulanmalıdır (Ocak, 1999: 82; Yıldırım, 2017: 140). Yazı boyunca çözümlene şemamıza dâhil edeceğimiz “merkez”i temsil eden seçkinlerin sergilediği kültürel türdeşliğin arkasında da Sünnilik yer almaktadır (Vergin, 1991: 13). Söz konusu türdeşliğin ortaya koyduğu büyük ya da hâkim kültür, Türk-İslâm düşüncesi diye ifade ettiğimiz bütünlüğün düşünsel, kurumsal temsilini üstlenmiş ve çevresel unsurlara devletle olan mesafeleri ve münasebetleri bağlamında itibar bu merkezden “bahşedilmiştir”.

Modernleşme dönemi fikir hareketleri içerisinde de sıkça vurgulanan bekâ ve nizam düşüncesinin ulemâ tarafından adaleti ve ahlâkı temel alan İslâmî bir içerikle devletin birliği, siyasi düzen ve istikrar, toplumsal uyum ve bütünleşme bağlamında geliştirildiği görülmektedir. Bu bakımdan nizam-ı âlem sadece siyasal düzeni değil toplumsal yaşamın bütün boyutlarını kuşatan bir içeriği yansıtır (Görgün, 2000: 182-184). Böyle bir siyasal pratikte ‘toplumsal muhalefet’ de ancak egemenliği hedef almayan ve otoriteye meşru sınırlarını hatırlatan dengeleyici bir mekanizma olarak iş görebilmiştir. Bu “gelenek”in bazı unsurlarıyla Osmanlı

modernleşmesi ve Cumhuriyet Türkiye'si tarafından da devralındığını söylemek mümkündür (Mardin, 2001: 179-183).

Türk-İslâm düşüncesinin “doğal” vasıflarından biri de süreklilik ve bütünlüğü tehdit eden dini/tasavvufi/toplumsal cereyanları İslâm düşüncesinden ve “merkez”in kültürel/kurumsal hafızasından kaynaklanan bir deneyimle marjinalleştirebilmiş olmasıdır. İnanç boyutu ile siyasal yönünün ayırt edilmesi pek mümkün olmayan bu sapkınlaştırma eğiliminin “heterodoks” nitelikli toplumsal muhalefete yaygınlık ve yoğunluk kazandırdığı dönemler olmuştur. Gelenekten “sapma”yı “fitne” diye niteleyen ve en küçük bir tahammül göstermeyen bu anlayış da, “büyük gelenek”in temsilcilerinin nitelikleri ve kullandıkları araçlar kısmen değişmekle birlikte, Osmanlı modernleşmesine ve Cumhuriyet deneyimine aktarılmıştır (Mardin, 2001: 189; Ocak, 2010: 65-67).

Bu başlığı tamamlarken, Türk-İslâm düşüncesi geleneğinin tarihsel ve sosyolojik niteliğine dair birkaç hususa dikkat çekeceğiz. Bunların en başında merkezî bir devlete ve gerek dinî gerekse kültürel amaçların temini için şehir yaşamına duyulan ihtiyaç gelir. Tekrar etmek gerekirse, din ü devlet formülasyonunun ideal biçimi, dinden meşruluğunu temin etmiş merkezî bir yapılanmayı ve bunun ilmî (Ulema), kültürel, kurumsal (Enderun) temsilini içeriyordu. Vergin'in deyimiyle (1991: 15-17) geleneksel toplumlar, bütünleştirici bir ideolojiye ve onu eğitim ve kültür politikaları aracılığıyla yaygınlaştırdığı ulus devletlerin aksine, çevreyi merkezle özdeşleştirme amacı gütmeyen, denetimi kişinin yer aldığı cemaat sistemi içinde gerçekleştirmekteydi. Millet sisteminin de bir gereği olarak Sünnî İslâm, bir taraftan çevreyi kontrol altında tutan mekanizmanın odağını teşkil ederken diğer yandan da “cemaatlerin” özerk işlevselliği ile çevrede toplumsal bağları güçlendirici bir rol ifa etmiştir.

Türk-İslâm düşüncesi geleneğinin ve onun tarihsel, toplumsal, siyasal ve kurumsal temsillerinin literatürde önemli ölçüde bazı dikotomiler yahut ikilikler (ortodoksi-heterodoksi, büyük gelenek-küçük gelenek, merkez-çevre, medrese/ulema-tekke) çerçevesinde ele alındığını görülmektedir. Bu ikiliklerin karmaşık tarihsel ve toplumsal olguların belli bir tasnif biçimiyle ve soyutlama düzeyinde ele alınmasında sağladığı kolaylık ortadadır. Ancak karşıtlık ve ikiliklere odaklanmak süreklilik ve bütünlüğün gözlenmesine ve kavranmasına mani olmamalıdır. Dolayısıyla konunun, din ve kültürle özdeş bir siyasallığın tarihsel süreklilik ve toplumsal temsil için geliştirdiği fikri araçlar ve bunlarla toplumsal

alana nüfuz çabası ve toplumun da gerek geleneksel dönemde gerekse modernite koşullarında söz konusu siyaseti etkileme ve dönüştürme bakımından ortaya koyduğu çabalar açısından ele alınması daha isabetli olacaktır. Zira bu karşılıklı etkileme ve dönüştürme çabaları zaman zaman çelişki veya açmazlara yol açarken çoğu tarihsel uğrakta ise uzlaşmaları gündeme getirmiştir. Özellikle modernleşme döneminde birbirinden farklı fikri programların ve siyasal pratiklerin temel motivasyonları bakımından bilinenin ve beklenenin aksine şaşırtıcı benzerlikler arz ettiği görülmektedir.

2. Türk-İslâm Düşüncesinin Modernleşme Dönemindeki Görünümü

Zaman zaman kırılmalarla karşılaşsa da, Türk-İslâm düşüncesi ve onun siyasal/toplumsal temsili on dokuzuncu yüzyılın başlarına kadar zihniyet, kültür ve kimlik bağlamında normatif bütünlüğünü/işlevselliğini muhafaza etmiştir. Ancak gerek imparatorluğun sınırlarında yaşanan büyük ekonomik değişimlerin etkisiyle mülkiyet sistemi ve maliye politikalarında yaşanan derin sarsıntılar gerekse bağımsızlık hareketlerinin millet sistemine dayalı klasik egemenlik anlayışında yarattığı kriz, Osmanlıyı hayatî tercihlerle karşı karşıya getirmiştir. Bu krizleri aşmada kendi yapısal dinamiklerini harekete geçirme konusunda başarısız olan devlet, reform çağında hem toplumun norm birliğinde hem de geleneksel egemenlik ve meşruiyet sisteminde köklü değişimler yaratacak hamleler yapmak zorunda kalmıştır (Akgül,1999: 56-62). Söz konusu bozulma kendi dinamikleri içerisinde ve resmî örgütlenmenin çevresindeki konumları ile zımnî bir sivil toplumsal alana karşılık gelen çevresel unsurları da (loncalar, vakıflar, tarikatlar) derinden etkilemiştir (Yıldırım, 2017).

Bununla birlikte, hem zihniyet hem de ekonomik ve sosyal faaliyetler bağlamında sözü edilen değişim, klasik tasavvurdaki “ortak iyi” yahut “ideal”in gerçekleşmesi için ortaya konulan sözleşmeyi bütünüyle kesintiye uğratamamıştır. Mardin (2001: 120) bu sözleşmenin izlerinin ve etkilerinin modernleşme dönemi siyasal ve toplumsal düşüncesinde ve Cumhuriyet Türkiye’sinin siyasal pratiklerinde de gözlenebileceğini söyler. Sivil toplumun gelişimine de kaynaklık edecek reformlar siyasal otoritenin parçası olan yeni bir entelektüel bürokratik elit yaratmıştır. Aslında, Tanzimat dönemi ve sonrasında bu bürokrasinin öncülüğünde hukuk ve eğitim alanında yapılan reformlara da devletin geleneksel ideolojisi çerçevesinde

kanun-ı kadimi ve düzeni yeniden ihya etme anlayışı hâkimdir. Rasyonel hukuk sistemine geçişi temin eden düzenlemelerin ve meşrutî monarşi taleplerinin geleneksel egemenlik ilişkilerinde (patrimonyalizm) yarattığı değişimi, zımnî sözleşmenin daha sivil dinamiklerle güncellenmesi şeklinde yorumlamak mümkündür (Yıldırım, 226, 249). Geleneksel muhayyileyi siyasal ve toplumsal bir içeriğe büründürmeyi amaçlayan Osmanlılık düşüncesinde bunun açık izlerini görmek mümkündür (Mardin, 2001, 86-89). Bu fikriyat, yarı dinsel, pragmatik ve merkezîyetçi yanları ile meşrutiyet dönemi toplumsal muhayyilesine taşınmış ve kitlesel karakterini, temel motifleri Osmanlılık düşüncesinde de izlenebilen İslâmîlik ve Türkçülük gibi akımlar aracılığıyla kazanmıştır (Gündüz, 2007: 558-560). Nitekim İsmail Kara (2003: 27) modernleşme dönemi Türk-İslam düşüncesi alanında gerek fikri akımlar ve temsilcileri gerekse matbuat üzerinde yaptığı çalışmalara dayanan müktesabatı çerçevesinde Hilafetin ilgasına kadar çağdaş Türk düşüncesinin çağdaş İslam düşüncesini de tayin ettiğini dile getirmekle bu gerçekliğe işaret etmektedir. Devlet geleneğine bağlı, merkezîyetçi bir anlayışı temsil eden aydınların ihyacı ve ıslahçı misyonlarına, İttihat ve Terakki Fırkası ve Cumhuriyetin kurucu kadroları eliyle ulusçu tonları belirgin bir korumacılık (muhafazakârlık) da eklenmiştir.

İster kurtarmak isterse yaşatmak için olsun devleti merkeze alan, milletin bekasını temin için değeri ve işlevselliği tarih boyunca test edilmiş “geleneksel düzen”in unsurlarına göndermelerde bulunan bu siyasal bilinç dinden, gelenekten ve kanun-i kadimden meşruiyet arayışını hep sürdürmüştür. Bu düşünsel zemin Cumhuriyet döneminde Türk-İslâm düşüncesinin “sağ”da milliyetçiliğin, İslamcılığın ve muhafazakârlığın farklı tonlarında temsiline belirgin biçimde kaynaklık etmiş; daha sentetik karakterde olmak üzere, ulusçuluk, liberalizm ve hatta İslam’ın sol yorumlarında da kendini göstermiştir.

Cumhuriyet de dâhil tüm modernleşme dönemlerinde yapılan reformların doğrudan ve dolaylı sonuçları, din ile siyasal sistemin ayrışması, siyasal sistemin müdahale alanının dinle düzenlenen alanları da içine alacak şekilde genişlemesi, siyasal kültüre ilişkin değerlerin ve siyasal meşruluğun kaynağının dinden başka kaynaklara geçmesi şeklinde özetlenebilir. Ancak, II. Meşrutiyetten itibaren çok partili hayata geçişe kadar çevrenin devleti destekleyecek şekilde örgütlenmesini hatta sivil toplumun yasa ile yaratılmasını amaçlayan kamusal alanının milliyetçi ve korporatist

bir yaklaşımla düzenlendiği bir aşamaya geçilmiştir. Kültüralist modernlik yaklaşımına dayanan ve kurumsal politik düzeyin kültürel modernliği de yaratacağına olan inançla hareket eden yeni siyasal merkezin bu tutumu (Yıldırım:2017: 66, 285) kimi sağ siyasetin fikri dayanaklarını oluşturan kimi de siyasal programlarına yansıyan çatışma ve uyum stratejilerini gündeme getirmiştir. Sonraki başlıkta bu modernlik yaklaşımının ve onun temsilcilerinin siyasal stratejileri ve buna karşılık çevrede gelişen muhalefet ve din, laiklik, din eğitimi, diyanet, sivil toplum gibi belli başlı konularda yoğunlaşan çatışma zeminine karşın Türk-İslâm düşüncesinin siyasal ve toplumsal temsil ve sürekliliğini nasıl sağladığı ele alınacaktır.

3. Türk-İslam Düşüncesinin Siyaseten Temsili: Gelenek ve Sağ/Sağcılık

Öncelikle dinin ve milliyetçiliğin veya bu ikisinin oluşturduğu fikri bütünlüklerin (ideolojilerin) toplumsal yapıyı belirlemekten, normatif düzenlemelere kaynaklık etmeye, bir taraftan ortak çözümlere diğer taraftan da genel ve yaygın çatışmalara kaynaklık etmek gibi bir sosyolojik karakterinin olduğu vurgulanmalıdır (Vergin, 2000:13-15). Türk-İslâm düşüncesinin sağ siyasette hem fikri kaynak hem de meşruiyet aracı olarak sürekliliğini gözlemek bu açıdan önem arz etmektedir.

Osmanlı modernleşmesine düşünsel içerik ve yön tayin eden fikir hareketleri, Cumhuriyet devrinde farklı tonlarda milliyetçi/muhafazakâr söylem ve ideoloji tarafından temsil edilmiştir. İmparatorluktan ulus devlete geçişin ideolojik programını temin eden Türkçülük, Batı'nın yayılcı politikaları yüzünden siyasal içeriği zayıflayan Batıcılığı siyasal ve sosyal reform projelerine kaynaklık edecek biçimde içermiştir. İslamcılık ise – modernleşmeci karakteri saklı kalmak koşuluyla- tıpkı Osmanlıcılık gibi bütünleştirici bir ideoloji olarak kendinden beklenen işlevi yerine getiremediği için Cumhuriyet döneminde bir sosyal muhalefet hareketine dönüşmüştür. Türkçülüğün kültür temelinde geçmişi, siyasal ve sosyal reformlar temelinde geleceği kurma iddiası onu İslamcılık ve Batıcılık arasında “geçişken bir ara/sınır ideolojisi” haline getirmiştir (İrem, 2011: 28-29).

Modernleşme dönemi boyunca geleneksel düzenin ihyası için ortaya konulan çabaların yanı sıra ondan uzaklaşmayı hatta kopuşu hedefleyen bir düşünce ve külliyat da oluşmuştur. Modernleşmenin daha radikal bir fikriyat, üslup ve programla sürdürülmeye çalışıldığı erken cumhuriyet dönemi bu kopuş söylemini haklı gösterecek bir

hayli malzeme sunmaktadır. Ancak, devrimlerin ve yaşanan toplumsal dönüşümün etkisiyle siyasete kaynaklık eden fikirlerin alışlagelmiş/beklenen formların dışında alternatifler üretmesi de bu döneme denk düşer. Bu alışmadık ya da beklenmeyen sonuçlardan biri de modernliğin tek parti yönetimince merkezîyetçi, seçkinî, kurumsal muhafazakâr ve statükocu bir tutumla temsil edilmesidir. Bu temsil biçimine ve siyaset bilimi literatürüne bakarak tek parti yönetimini “sola düşürmek” pek mümkün gözükme de dayandığı pozitivist dünya görüşü, seküler bir toplum inşa etme çabası ve dinden arındırılmış bir milliyetçilik ideolojisi açısından da sağda mütalaa edilmesi zor gözükmektedir.

Batıcı ve ulusçu bir içeriğe sahip olan ve dine, din eğitime ve diyanete stratejik bir bakışı yansıtan bu Kemalist modernlik anlayışı modernleşmeyi “teknik” ve siyasal yanları ile talep etmesi bakımından Tanzimat dönemi fikriyatıyla yakın benzerlik arz eder (İrem, 2011: 31). Bu, en azından başlangıçta ve niyet düzeyinde neredeyse bütünüyle devleti önceleyen ve yine bütünüyle Sünnî kodları muhafaza etmeyi ve işler kılmayı amaçlayan bir stratejidir. Türk-İslâm düşüncesinin istisnai karakterini yansıtan ve Mardin’in (2005: 33-34) deyişle operasyonel kodların paylaşılan anlamlar ve uzlaşî bağlamında siyaset alanında işlerliğini sürdürdüğü bu program muhafazakâr bir modernliğin koşullarını da yaratmıştır. Yeri gelmişken Türkiye’de resmî din eğitimi kurumları ve diyanet kurumsal konum ve hizmetleriyle “sağ”dan da “sol”dan da uğradığı önemli itirazlara ve yoğun tartışmalara rağmen operasyonel kodların işlevselliğine önemli katkılar sunmuştur.

Modernliğin kültürel alana yayılmasını amaçlayan politikalara İslâmî ve milliyetçi çevrelerden gelen tepkiler sağ siyasetin (ilk dönemlerde muhafazakâr muhalefetin) iki temel yönelimini ortaya çıkarmıştır. Bunlardan ilki, serbest teşebbüse/ekonomik liberalizme yönelik taleplerdir ve daha ilk meclisten itibaren dillendirilmeye başlanmıştır. Diğeri ise muhafazakârlığın modernliğin aşırılıklarını dengeleme tutumudur. Bu denge siyaseti yahut muhafazakâr modernleşmeci yaklaşım genelde batılılaşmadan, cumhuriyetten ve demokratik siyasetten yana tavır alırken laikliğin dinsel sembol ve değerleri açıkça reddeden radikal yorum ve uygulamalarına muhalefet etmiştir. Çok partili dönemle birlikte siyasal temsil imkânına kavuşan bu muhalefet, sağ siyasal söylemin düşünsel arka planını da önemli ölçüde etkilemiştir (Mert, 2003: 314-315). Dinin toplumsal hayat içerisindeki konumunu tayin ve tespit etme arayışından, onu katı bir

pozitivist anlayışla tümünden reddetme noktasına kadar çeşitlenen politikalara karşı, dinin toplumsal yaşamdaki yerini ve önemini takdir etmekle birlikte siyasal sınırlarını yeniden tanımlamaya yönelen girişimler muhafazakârlığın düşünsel ve siyasal evriminde etkili olmuştur.

Erken Cumhuriyet devrinde yönetici seçkinlerin din siyaseti ve tarihsel hafızaya dayanan kurumsal tercihleri (diyanet ve din eğitimi) sebebiyle çevresellikten kurtulmayı uman kesimler de beklediklerini bulamamışlardır (Kara, 2008: 77-80). Çok partili dönemden itibaren muhalefetlerini sağ partilerde örgütleyen diğer çevresel unsurlar ise sağın ılımlı, liberal veya daha radikal siyaset güzergâhlarında boy göstermişlerdir. Devletin din siyasetinde çevreden gelen baskı ve taleplerle meydana gelen değişimler bu muhalefetin yer yer uzlaşmacı hatta merkezin talepleriyle örtüşen bir tutum sergilemesine yol açmıştır. Muhafazakâr düşünce ve siyasal söylem bu dönemden itibaren Türk-İslâm düşüncesinin temel motiflerini esas alan yeni bir millî kimlik üretimine kaynaklık ederek diğer tüm sağ söylemle birlikte İslamcılığın da temelini oluşturmuştur (Mert, 2005: 414).

Çok partili dönemde pozitivist paradigmanın yedeğinde gelişen Kemalist milliyetçi söylem ve politikaların siyasal ve kültürel alandaki hegemonyasının kırılmaya başlaması geleneğe dayalı toplumsal muhalefetin marjinallikten belli ölçüde kurtulmasına yol açmıştır. Güçlü bir geleneksel eğilimi harekete geçiren ve Cumhuriyetin din ve eğitim politikalarından yararlanan bu deneyim hem muhafazakârlığın bilişsel çerçevesini değiştirmiş hem de muhalif çevrelerin ekonomik rasyonalizmle tanışmalarını sağlamıştır. (Mardin, 2005: 44). Mardin (2001: 122, 139) bunu ulema ile halk güçleri arasındaki geleneksel iş birliğine geri dönüş olarak tanımlamaktadır. Cemaatlerin ve tarikatların siyasete olan ilgisi, ekonomik rasyonalitesi, pragmatizmi ve taşıdığı oy potansiyeli belirgin bir baskı yaratarak siyasal merkezin tercihlerini etkilemiştir. Bu dönüşüm onlardan bazılarına sivil toplumsal alana yayılma imkânı da vermiştir.

Çok partili dönemde sağ siyasetin sivil toplumdaki görünüşü de tartışma alanlarından birini oluşturmuştur. Belki ayrı bir çalışmanın konusu olabilecek bu tartışma, sivil toplumun düşünsel kaynakları ve siyasal öncelikleri ile sağ arasındaki bazı uyumsuzlukları gündeme getirir. Sivil toplumsal alanda değerlere dayalı örgütlü toplumsal muhalefetin siyaset aracılığıyla

(siyasallaşarak) dönüşümünde ekonomik çıkarların siyaset eliyle tanziminin etkisinin olduğu bilinen bir husustur (Hayek, 1997: 19-20, 133). Bu tanzim biçimi sağda hem cemiyetin ve cemaatlerin hem de bireyin ve sivil toplumun aynı anda temsil edilmesi sonucunu ortaya çıkarmıştır. Oysa sivil toplumun bir veya birkaç unsurunun toplumsal çıkarların tümünü temsil etmesi söz konusu değildir. Hele hele dinî düşünce ve hayat söz konusu olduğunda sivil toplumsal alanın tek bir hakikat ekseninde kurulmasına imkân yoktur ve bu türden iddialar taşıyan yapıların toplumsal veya siyasal iktidar tesis etmelerini önleyecek bir bilinç zorunludur (Sarıbay, 2000: 27).

Sağda ekonomik girişimcilik ve liberalizmle kolektivist cemaatçi anlayış ve örgütlenmenin iç içe geçmesi de ilginç bir terkip olarak değerlendirilebilir. Türkiye’de Demokrat Parti iktidarından bu yana sağ siyasetin en çok tartışılan yönü, bireyi ve bireysel çıkarı değil dini, geleneği, toplumsal ve siyasal düzen ve istikrarı temel alan muhafazakârlığın ekonomik liberalizmle buluşmasıdır. Bireycilik ve çoğulculuk kadar devrimsel düşünceyi de bir tehdit olarak algılayan sağ siyasetin, Türkiye’nin toplumsal yapısı söz konusu olduğunda, muhafazakârlığın aslî taleplerinden biri olan geleneksel sınıf ve otorite yapısının korunması gibi bir telaşı yoktur. Söz konusu olan, ekonomik rasyonalite ve siyasal pragmatizm temelinde seçkinci iktidara karşı milli iradeyi (ki bu iradenin millî ve manevî değerlerin bütününe temsil ettiği düşünülür) ve merkezîyetçiliğe karşı hür teşebbüsü savunan bir sağcılıktır. İslâmcısından milliyetçisine, muhafazakârından liberaline kadar sağın farklı ‘tonlarını’ temsil eden bütün siyasi partilerin düşünce ve program düzeyinde bu temel motifleri yansıttığı kolayca görülebilir.

Çok partili dönemden itibaren sağ, edebiyat muhitinde ve matbuatta da benzer fikrî kaynakları kullanan ve aynı öncülere atıfta bulunan kimselerce temsil edilmiştir. Dernek, vakıf, ocak, yayınevi gibi teşekküller meydana getiren (Büyük Doğu, Hareket, Diriliş, Milli Türk Talebe Birliği, Aydınlar Ocağı...) ve sivil toplumsal vasıtalarla birlikte düşünsel derinliği ve siyasal eylemliliği de gözeten sağ, matbuatı kültürel ve siyasal bilinçlenme süreçlerinde etkin bir şekilde kullanmıştır (Ayvazoğlu, 1991). Seksenli yıllara gelindiğinde söz konusu düşünsel çaba, Türk-İslam düşüncesinde Batılı bilim paradigmasını ve ona dayalı siyasal ve toplumsal tasavvurları evrensel ölçekte sorgulayan bir aşamaya geçmiştir. Modernleşme dönemi fikir hareketlerinde de izlenebilen ve esas gündemini İslam ve/veya Türklüğün oluşturduğu sentez çabasının yaklaşık bir yüzyıl sonra tekrar gündeme gelmiş olması anlamlıdır. Bu durum, yaygın

kanaatin aksine, Türk-İslam düşüncesinin geleneksel kodlara uygun biçimde bir siyasal pratiğe dönüştürülme çabası olarak değerlendirilebilir. Sağ siyasetin veya muhafazakârlığının üslup ve gündeminde Türkiye’de ve Dünyada yaşanan çeşitli gelişmelerin etkisiyle bir takım değişimler yaşansa da ana eksen varlığını muhafaza etmektedir. Bugün tüm müdahalelere ve “ara dönem” politikalarına rağmen Türk-İslâm düşüncesinin doğasını ve kurucu unsurlarını temsil eden siyaset aklı tarihsel süreklilik ve bütünlük temelinde yeni bir tarihsel eşiğe ve aşamaya gelmiş bulunmaktadır. Söz konusu süreklilik dünden bugüne ilimde, sanatta, edebiyatta, mimaride, müzikte farklı güzergâhlar oluşturarak kendini var kılmıştır. Türk-İslâm düşüncesi gerek dinî gerekse örfi kaynakları bakımından bir aynileştirme gereği duymadan bu farklı güzergâhların/kolların bir ana akım meydana getirmesine imkân tanımıştır. Bu ana akımın hakkıyla gözlemlenebilmesi güncel örneklerin ve istisnaların kalıcı unsurlar muvacehesinde okunabilmesine bağlıdır. İki binli yıllarla birlikte Türk-İslam düşüncesinin merkezin değerlerini biçimlendirme ve orada temsil edilme bakımından güçlü bir mevki elde ettiğinden söz edilebilir. Karşıtlık, ikilem ve çelişkilerin din, toplum ve siyasal sistem açısından yeniden değerlendirilmesini gerekli kılan bu durum kültürel alanın (yeniden) keşfi ve yeniden üretilmesi açısından da bir avantaj sunmaktadır.

Sonuç

Ele alınan konunun mahiyeti gereği farklı disiplinlerde ortaya konulan yaklaşımların tipolojik kullanımına dayanan bu makalenin ortaya koyduğu tablo şöyle değerlendirilebilir. Türk kültürünü esas aldığımızda birkaç bin yıllık, Müslüman Türklerin tarihini esas aldığımızda ise akide ve mülk (devlet-toplum) temelinde yaklaşık bin yıllık bir sürekliliği ve bütünlüğü inşa edebilmiş büyük bir “gelenek”in yaşadığı dönüşümler kadar ürettiği uyum ve bütünleşme süreçleri de önem arz eder. Bu tarihsel süreçte siyasal merkezin tercihleri kadar geleneğin kurucu unsurlarının ve temsilcilerinin yönelimleri de belirleyici olmuştur. Selçuklu İmparatorluğu’nda maruz kalınan isyanlar ve bölünmeler karşısında girişilen bütünleşme çabaları (akide, mülk ve nizam) ilk örnek olarak değerlendirilebilir. Gerek bünyesel özellikleri gerekse imparatorluğun dışında/çevresinde yaşanan değişimler neticesinde sosyal, ekonomik ve siyasal buhran, bölünme ve yeniden inşa (ihya,

islah, reform) süreçleriyle karşı karşıya kalan Osmanlı İmparatorluğu da böyle bir bakışı hak etmektedir. Cumhuriyet Türkiye'si ise çoğunlukla bu sürekliliği göz ardı eden bir yaklaşımla ya bambaşka ve benzersiz bir başlangıç yahut da Türk-İslâm geçmişinden ve gelenekten bir sapma olarak okunmuştur. Oysa tüm çelişki, açmaz ve gerilimlere karşın kurucu fikir ve irade kimi zaman siyasal merkezin öncülüğünde kimi zaman da devamlılığı sağlayan, operasyonel kodlara işlerlik kazandıran, onları merkezin değeri kılan veya en azından merkezin değerleriyle uyumlulaştıran çevresel unsurların eliyle kendini sürekli kılabilmiştir.

Türk-İslâm düşüncesi geleneğinin hakim kodlarını Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat akaidi, devlet ebed müddet ve nizâm-ı âlem düsturu oluşturmuştur. Modernleşme dönemi fikir hareketlerinde farklı düzeylerde temsil edilen bu gelenek, süreklilik ve bütünlüğün tehdit altında olduğu evrelerde ise bir direnç/direnış hattı meydana getirmiştir. Aynı gelenek, sağ siyasete de hem düşünce ve söylem hem de siyasal program bakımından kaynak teşkil edegelmiştir. Bu, bazen toplumsal değişimin ortaya çıkardığı sorunlara yönelik düşünsel mukabele ve çözümlerin üretilmesini sağlayan bezen de ortak iyi ve ideal uğruna toplumsal reflekslerin harekete geçiren bir kaynaktır. Ekonomiye yönelik politik tercihler ve zorunluluklar ve "seçkinci" yahut toplumsal temsil bakımından azınlıkçı diyebileceğimiz bazı kültürel politik tavır alışlar dışarıda bırakıldığında söz konusu reflekslerin sürekliliğini izlemek daha kolaydır. Tartışmalara, kesintilere ve niteliğine dair görüş ayrılıklarına rağmen din eğitiminin ve din hizmetlerinin kurumsal temsil ve icrasına yönelik tercihlerde siyasal merkezin ve toplumun kahir ekseriyetinin süregelen mutabakatı bu bilincin bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Klasik Türk-İslam düşüncesine ana rengini veren ve modernleşme deneyiminde farklı düzeylerde temsil edilen bu fikri temeller günümüz Türkiye'sinde siyasal temsil noktasında da yeni bir uzlaşmayı inşa etmiş görünmektedir. Sürekliliği, bütünlüğü ve çoğunluğu temel alan tarihin akışına, motivasyonları, kullandığı araçlar ve küresel bağlantıları bakımından en radikal müdahalenin yapılmak istendiği 15 Temmuz FETÖ darbe girişiminin ardından böyle bir uzlaşının yaşanıyor olması çok önemlidir. Ancak, tarihin akışını ve bu yeni uğrağı kendi sosyal ağları, grup dinamikleri, cemaatsel motivasyonları, etnisiteleri veya asabiyeleri uğruna istismar etmek isteyenlere karşı "gelenek" doğru okunmalı ve

tarihsel bilincin işler kılınmasına yönelik dikkat elden bırakılmamalıdır.

Kaynakça

- Akgül, M. (1999), *Türk Modernleşmesi Ve Din*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- Ayvazoğlu, B. (1991), "Türkiye'de Sağcı Olmak", *Türkiye Günlüğü*, 16, 32-43.
- Berger, P. L. (2000), *Kutsal Şemsiye*, (Çev.) A. Coşkun, Rağbet Yayıncılık, İstanbul.
- Bora, T. (2003), *Türk Sağının Üç Hali Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslâmcılık*, Birikim Yayınları, İstanbul.
- Bora, T. Ve Onaran B. (2003), "Nostalji Ve Muhafazakârlık, Mazi Cenneti", (Ed.) A. Çiğdem, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Muhafazakarlık*, (234-260), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Coşar, S. (2003), "Milliyetçi Liberalizmden Liberal Milliyetçiliğe", (Ed.) T. Bora, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, (718-730), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Giddens, A. (2005), *Ulus-Devlet Ve Şiddet*, (Çev.) C. Atay, Devin Yayınları, İstanbul.
- Görgün, T. (2000), "Osmanlı'da Nizâm-I Alem Fikri Ve Kaynakları Üzerine Bazı Notlar", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 13(2), 180-188.
- Gündüz, M. (2007), *İi. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları, İctihad, Sebilü'r-Reşad Ve Türk Yurdu'nda Toplumsal Tezler*, Lotus Kitap, Ankara.
- Güngör, E. (2005), *İslâmın Bugünkü Meseleleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Hadden, J. K. (2002), "Sekülerizmden Dönüş", *Sekülerizm Sorgulanıyor*, (Haz.) A. Köse (123-159), Ufuk Kitapları, İstanbul.
- Hayek, F. A. (1997), *Hukuk, Yasama Ve Özgürlük: Özgür Bir Toplumun Siyasi Düzeni*, (Çev.) M. Öz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Hobsbawm, E. (1993), *1780'den Günümüze Milletler Ve Milliyetçilik: Program Mit Ve Gerçeklik*, (Çev.) O. Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- İrem, N. (2003), "Cumhuriyet Modernleşmesinin Sınırları Ve Bir Sınır Dili Olarak Muhafazakâr Modernite", *Muhafazakâr Düşünce*, 5(18), 12-32.
- İrem, N. (2011), "Türk Muhafazakâr Modernleşmesinin Sınırları: Kültürcü Özgünlük Ve Eksik Liberalizm", *Doğu Batı*, 58, 27-36.
- Kara, İ. (2003), *Din İle Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, Dergâh Yayıncılık, İstanbul.
- Kirman, M. A. (2008), "Sekülerleşme Perspektifinden Dinî Ve Seküler Fundamentalizmler", *Journal Of International Social Research*, 1(2), 274-291.
- Nisbet, R. (1997), "Muhafazakarlık", *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, (Haz.) M. Tunçay Ve A. Uğur (93-127), Ayraç Yayıncılık, Ankara.

- Mardin, Ş. (2000), "Modern Türkiye'de Din Ve Siyaset", (Çev.) M. Erdoğan, *Türkiyede Din Ve Siyaset, Makaleler 3*, (114-145), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Ş. (2001), "Türkiye'de Muhalefet Ve Kontrol", (Çev.) M. Özden, *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, (177-194), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Ş. (2005), "Operasyonel Kodlarda Süreklilik, Kırılma Ve Yeniden İnşa: Dün Ve Bugün Türk İslâmî İstisnacılığı", *Doğu Batı*, 31, 29-52.
- Mert, N. (2003), "Muahafazakârlık Ve Laiklik", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Muhafazakarlık*, (Ed.) A. Çiğdem, (314-345), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mert, N. (2005), Türkiye İslamcılığına Bir Bakış", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık*, (Ed.) Y. Aktay, (411-419), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ocak, A. Y. (1999), *Türkler, Türkiye Ve İslâm*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ocak, A. Y. (2010), *Türkiye Sosyal Tarihinde İslâm'ın Macerası, Makaleler-İncelemeler*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Öğün, S. S. (2003), "Türk Muhafazakârlığının Kültürel Politik Kökleri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Muhafazakarlık*, (Ed.) A. Çiğdem, (539-583), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Özipek, B. B. (2011), *Muhafazakarlık: Akıl, Toplum Ve Siyaset*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Sarıbay, A. Y. (2000), *Kamusal Alan, Diyalojik Demokrasi, Sivil İtiraz*, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Shils, E. (2002), "Merkez Ve Çevre", *Türkiye Günlüğü*, 70: 86-96.
- Shils, E. (2003), "Gelenek", *Doğu Batı*, 7(25), 101-131.
- Turan, O., (2003), *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Vergin, N. (1991), "Din Ve Muhalif Olmak: Bir Halk Dini Olarak Alevilik", *Türkiye Günlüğü*, 17, 11-21.
- Vergin, N. (2000), *Din, Toplum Ve Siyasal Sistem*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- Yıldırım, Y. (2017), *Osmanlı Modernleşmesi Ve Sivil Toplum*, Tezkire Yayınları, İstanbul.
- Yıldız, A. (2002), "Kemalist Milliyetçilik", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, (Ed.) A. İnel, (210-234), İletişim Yayınları, İstanbul.